

TOMASZ NOWICKI
Lublin

UWAGI O ORGANIZACJI KOŚCIOŁA LUTERAŃSKIEGO W PRUSACH WSCHODNICH W LATACH OSIEMDZIESIĄTYCH XVIII WIEKU

Podstawowym źródłem, na którym oparto niniejszy artykuł, było dzieło napisane przez Ludwika Ernesta Borowskiego, późniejszego biskupa, a potem pierwszego luterańskiego arcybiskupa pruskiego¹. Autor wydał je w 1789 r. w Królewcu pod tytułem: *Neue Preußische Kirchenregistratur, die neuern Verordnungen und Einrichtungen Kirchen- und Schulsachen im Königreiche Preußen enthaltend. Nebst einigen zur Kirchengeschichte Preußens gehörigen Aufsätzen*². Na pierwszych 160 stronach tej książki przedstawił on alfabetyczny wykaz szczegółowych zagadnień dotyczących życia kościelnego. Kwestie te poruszają między innymi problem introdukcji na parafie, przedstawiają wymagania stawiane duchownym, odnoszą się do organizacji pracy duszpasterskiej i życia parafialnego. Problemy wyszczególnione przez Borowskiego dotyczą też choćby takich spraw, jak dzwony kościelne, budynek i plebania, wnętrze świątyni itp. Od strony 171 zaczyna się dodatek podzielony na dwie części. Pierwsza informuje o szkołach i organizacji szkolnictwa, druga zaś, najbardziej nas interesująca, to wykaz wszystkich luterańskich kościołów znajdujących się w Prusach Wschodnich. Pomocniczo wykorzysta-

¹ O Ludwiku Erneście Borowskim zob. *Allgemeine Deutsche Biographii*, Bd. 3, Leipzig 1876, s. 177-178; *Neue Deutsche Biographie*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 2, Berlin 1953, s. 473; *Die Enzyklopedie in vierundzwanzig Bänden*, Bd. 12, Leipzig–Manheim 1997. Z polskich encyklopedii informacje o Ludwiku Erneście Borowskim podają tylko dziewiętnastowieczne opracowania: *Encyklopedia Powszechna S. Orgelbranda*, t. IV, Warszawa 1860, s. 114-115 oraz *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. IX, Warszawa 1893, s. 198-199.

² Dalej: Borowski.

liśmy również inne źródła, zwłaszcza zaś prezbitariologię Daniela H. Arnoltdtsa³ oraz wykaz świątyń z 1720 r. umieszczony w trzypięciotomowym dziele Waltera Hubatscha dotyczącym historii Kościoła luterańskiego w Prusach Wschodnich⁴. Nie sposób pominąć również map wraz z siecią świątyń wszystkich wyznań z terenu Prus Zachodnich i Wschodnich opracowanych przez Hansa i Gertrudę Mortensenów⁵.

Główna podstawa źródłowa, czyli wykaz Borowskiego, określa zakres terytorialny naszego artykułu. Organizacja kościoła luterańskiego w Prusach Wschodnich nie objęła ziem zajętych w 1772 r. przez Prusy. Brak też wyłączonych z Prus Wschodnich po I rozbiórce Polski i przyłączonych do Prus Zachodnich niektórych parafii leżących w okolicach Kwidzyna [Marienwerder] i Prabut [Riesenburg].

Zagadnienia, które poruszymy w niniejszym artykule, dotyczą zwłaszcza liczby świątyń luterańskich, ich przynależności do inspekcji i prowincji, patronatu nad nimi oraz liczby pracujących w nich duchownych.

I. ORGANIZACJA TERYTORIALNA

Organizacja terytorialna Kościoła luterańskiego w Prusach Wschodnich oparta była w XVIII w. na dużych okręgach zwanych prowincjami⁶. Mniejsze jednostki wchodzące w skład prowincji zwano najczęściej inspekcjami. Spróbujmy prześledzić krótko zmiany, jakie zaszły w XVIII w. w organizacji struktur terenowych.

³ [...] *kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherische Kirche in Ostpreußen gestandenen Predigern*, Königsberg 1777. Na jej podstawie można odtworzyć strukturę terytorialną kościoła luterańskiego z połowy lat siedemdziesiątych XVIII w.

⁴ Wykaz ten oparł on na dziele Georga Grube, *Corpus Constitutionum Prutenicarum*, t. I, Königsberg 1721, s. 149-166; zob. W. H u b a t s c h, *Geschichte der evangelischen Kirchen Ostpreußen*, Göttingen 1968, Bd. 3: *Dokumente*, s. 403-416.

⁵ *Die kirchliche Organisation um 1785*, w: *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes*, hrsg. von H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Wiesbaden 1970, Lieferung 2.

⁶ W terminologii spotyka się czasem określenia „biskupstwo” (niem. Bistum) czy też „konsystorz” (niem. Konsistorium). Począwszy zaś od XIX w. również „okręg regencyjny” (niem. Regierungsbezirk) Zob. H u b a t s c h, *Geschichte* s. 403, 406, 426; *Administrativ-statistischer Atlas vom preußischen Staate*, hrsg. von W. Scharfe, Berlin 1990, s. 119.

Umieszczony w dziele W. Hubatscha wykaz świątyń odtwarzający stan z około 1720 r. pokazuje, że Kościół luterański w ówczesnych Prusach Książęcych tworzyły dwa konsystoria, mianowicie Sambia i Prusy Górne. W skład pierwszego wchodziło 12 inspekcji (*Erzpriestertum*) oraz 10 urzędów (*Amt*), na których czele stał duchowny bez tytułu arcykaznodziei. Prusy Górne natomiast zorganizowane były w 4 inspekcje i 11 urzędów. W całych Prusach Książęcych były wówczas 404 kościoły parafialne i filialne (w Sambii 254, a w Prusach Górnych 150), co w stosunku do roku 1686 oznaczało wzrost o niemal 6%⁷.

Zmiany w organizacji inspekcji nastąpiły w 1725 roku. Wówczas to utworzono nowe okręgi na czele z arcykaznodziejami: Stołupiany [Stallupönen], Węgorzewo [Angerburg], Pisz [Johannisburg] i Nidzica [Neidenburg]. W 1740 r. powstała jeszcze inspekcja Gierdawy [Nordenborg-Gerdauen]⁸. Kolejne liczne reorganizacje w strukturze terytorialnej Kościoła luterańskiego w Prusach Wschodnich miały miejsce począwszy od 1771 r. W tym roku powstała inspekcja Szczytno [Ortelsburg], a w następnych latach Krzyżbork [Kreuzburg], Frydland [Friedland], Tapiawa [Tapiau] i Świętomiejsce [Heiligenbeil]. Ta zmiana miała na celu rozczłonkowanie sporej, bo liczącej 45 gmin, inspekcji, podlegającej zarządowi głównego kaznodziei dworskiego z Królewca (*Oberhofprediger*). Ostatecznie w 1779 r. było 28 inspekcji. Inspekcje te już wówczas wchodziły w skład czterech prowincji: Miasta Stołecznego Królewca (17 świątyń), Natangii (140), Sambii (117) i Prus Górnych (142), w których było łącznie 416 świątyń⁹. W stosunku do późniejszego stanu z drugiej połowy lat osiemdziesiątych XVIII w. było to o 20 świątyń więcej. Jak już wspomnieliśmy wyżej, w wykazie Borowskiego brak bowiem niektórych parafii z okolic Kwidzyna [Marienwerder] i Prabuty [Riesenburg]. Było to pośrednio spowodowane zmianami związanymi z zajęciem przez państwo pruskie niemal całości Prus Królewskich w 1772 r. Zmiana granic administracyjnych w państwie pruskim spowodowała, że w 1782 r. cała inspekcja Prabuty [Riesenburg] (9 kościołów parafialnych i 4 filialne) oraz kościoły patronatu królewskiego z inspekcji kwidzyńskiej (5 parafii i 1 filia) zostały włączone do utworzonej na bazie polskich Prus Królewskich prowincji Prusy Zachodnie¹⁰.

⁷ Wszystkie obliczenia na podstawie: H u b a t s c h, dz. cyt., s. 404-405, 406-416.

⁸ Borowski, s. 200, 206, 211.

⁹ Obliczono na podstawie: A r n o l d t s, dz. cyt.

¹⁰ Borowski, s. 193-194; H. N o t b o h m, *Das evangelische Kirchen- und Schulwesen in Ostpreußen während der Regierung Friedrich des Großen*, Heidelberg [1952], s. 116.

Na podstawie dzieła Borowskiego na całym badanym terenie można również wyróżnić, podobnie jak wcześniej, cztery prowincje, a mianowicie: Królewiec, Sambia, Natangia i Prusy Górne. Wobec odłączenia od Prus Wschodnich inspekcji Prabuty [Riesenburg] i włączenia jej do Prus Zachodnich Borowski odnotował 27 tego typu okręgów. I tak w skład prowincji królewieckiej wchodziły dwie inspekcje, a mianowicie zamkowa, którą tworzyły kościoły Królewca, w których prawo patronatu należało do króla pruskiego oraz inspekcja fary staromiejskiej, do której należały pozostałe świątynie znajdujące się w stolicy Prus Wschodnich oraz trzy kościoły wiejskie. Patronat nad nimi miała rada miasta Królewca. W skład pozostałych prowincji wchodziło już dużo więcej inspekcji. Sambia składała się z dziesięciu inspekcji (Rybaki [Fischhausen], [Schaacken], Tapiawa [Tapiau], Labiawa [Labiaw], Welawa [Welau], Wystruć [Insterburg], Ragneta [Ragnit], Gąbin [Gumbinnen], Tylża [Tilsit] i Kłajpeda [Memel]), Natangia również z dziesięciu (Krzyżbork [Kreuzburg], Frydląd [Friedland], Świętomiejsce [Heiligenbeil], [Bartenstein] Bartoszyce, Piasty Wielkie [Gross Peisten], Kętrzyn [Rastenburg], Węgorzewo [Angerburg], Nordenbork-Gierdawo [Nordenburg-Gerdauen], Ełk [Lyck] i Pisz [Johannisburg]), zaś Prusy Górne z pięciu (Pasłek [Preußich Holland], Nidzica [Neidenburg], Zalewo [Saalfeld], Szczytno [Ortelsburg] i Kwidzyn [Marienwerder]). Inspekcje dzieliły się natomiast na okręgi parafialne. Liczbę kościołów w poszczególnych prowincjach przedstawia tabela 1.

Tab. 1. Liczba kościołów luterańskich w prowincjach kościelnych na terenie Prus Wschodnich w latach osiemdziesiątych XVIII w.

Prowincja	Liczba inspekcji	Liczba kościołów				Ogółem	
		parafii		filii			
		L	%	L	%	L	%
Królewiec	2	16	94,1	1	5,9	17	100,0
Natangia	10	126	92,0	11	8,0	137	100,0
Prusy Górne	5	81	65,3	43	34,7	124	100,0
Sambia	10	111	94,1	7	5,9	118	100,0
Ogółem	27	334	84,3	62	15,7	396	100,0

Na badanym przez nas terenie istniało niemal 400 kościołów, z czego 334 było parafiami, a 62 filiami. Parafie stanowiły zatem w sieci parafialnej przeważającą część świątyń. Spośród czterech prowincji, w trzech odsetek parafii przekraczał 90%. Wyjątkiem jest tu prowincja Prus Górnych, gdzie filie stanowiły jedną trzecią wszystkich odnotowanych przez Borowskiego świątyń.

Najwięcej kościołów znajdowało się na terenie Natangii (34,6%), potem w Prusach Górnych (31,3%), następnie w prowincji sambijskiej (29,8%). Najmniej zaś było w prowincji głównego miasta Królewca (4,3%). Gdyby jednak wziąć pod uwagę przeciętną liczbę kościołów w inspekcji, to najniższy współczynnik miałyby właśnie prowincja Królewca (8,5). Dla Natangii współczynnik ten wyniósł 13,7, nieco mniej dla Sambii – 11,8. Najwięcej kościołów było w inspekcjach Prus Górnych. Przeciętnie było tam niemal 25 świątyń w każdej z inspekcji. Ogółem dla całego badanego terenu Prus Wschodnich współczynnik oddający średnią liczbę kościołów w inspekcji powinien wynosić 14,7. Rzeczywista liczba świątyń w poszczególnych inspekcjach luterańskich odbiegała jednak od tego. Faktyczną ich liczbę przedstawia tabela 2.

Tab. 2. Rzeczywista liczba kościołów w poszczególnych inspekcjach Kościoła luterańskiego w Prusach Wschodnich w latach osiemdziesiątych XVIII w.

Inspekcja	Liczba kościołów		Razem		
	parafii	filii	L	% w ramach prowincji	% w ramach Prus Wsch.
1	2	3	4	5	6
Staromiejska	8	1	9	52,9	2,3
Zamkowa	8	–	8	47,1	2,0
Razem Królewiec	16	1	17	100,0	4,3
Węgorzewo [Angerburg]	13	1	14	10,2	3,5
Bartoszyce [Bartenstein]	11	1	12	8,8	3,0
Frydląd [Friedland]	8	3	11	8,0	2,8
Świątomiejsce [Heiligenbeil]	13	2	15	10,9	3,8
Pisz [Johannisburg]	8	–	8	8,0	2,0
Krzyżbork [Kreuzburg]	13	–	13	9,5	3,3
Ełk [Lyck]	17	–	17	12,4	4,3

1	2	3	4	5	6
Nordenbork-Gierdawy [Nordenburg-Gerdauen]	7	–	7	5,1	1,8
Piasty Wlk. [Gr. Peisten]	4	1	5	3,6	1,3
Kętrzyn [Rastenburg]	32	3	35	25,5	8,8
Razem Natangia	126	11	137	100,0	34,6
Kwidzyn (Marienwerder)	7	4	11	8,9	2,8
Nidzica [Neidenburg]	18	12	30	24,2	7,6
Szczytno [Ortelsburg]	1	–	1	0,8	0,3
Pasłęk [Preuß.Holland]	23	11	34	27,4	8,6
Zalewo [Saalfeld]	32	16	48	38,7	12,1
Razem Prusy Górne	81	43	124	100,0	31,3
Rybaki [Fischhausen]	7	1	8	6,7	2,0
Gąbin [Gumbinnen]	12	1	13	11,0	3,3
Wystruć [Insterburg]	22	-	22	18,6	5,6
Kłajpeda (Memel)	9	1	10	8,5	2,5
Labiawa [Labiau]	6	–	6	5,1	1,5
Ragneta [Ragnit]	10	–	10	8,5	2,5
[Schaacken]	11	1	12	10,2	3,0
Tapiawa [Tapiau]	6	–	6	5,1	1,5
Tylża (Tilsit)	11	1	12	10,2	3,0
Welawa [Welau]	17	2	19	16,1	4,8
Razem Sambia	111	7	118	100,0	29,8
Ogółem Prusy Wsch.	334	62	396		100,0

Z tabeli 2 wyraźnie widać, że liczba kościołów w poszczególnych inspekcjach była dość różna¹¹. Najwięcej świątyń parafialnych i filialnych było w inspekcji Zalewo [Saalfeld] leżącej w Prusach Górnych (48 obiektów). Ale również należąca do tej prowincji inspekcję Szczytno [Ortelsburg] tworzyła

¹¹ Zob. *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, Poznań 1984, t. II, cz. 2, s. 531.

tylko właśnie parafialna świątynia w tym mieście¹². Najczęściej wszakże luterzańskie okręgi kościelne liczyły do 15 kościołów. Aż 74,1% inspekcji nie miało więcej niż właśnie 15 parafii i filii, a tylko w czterech ich liczba wynosiła 30 i więcej (14,8%).

Kościół filialne występowały w 17 inspekcjach (63,0%), ale przeważnie ich odsetek w odniesieniu do liczby parafii nie był wielki. Tabela 3 obrazuje to zagadnienie.

Tab. 3. Odsetek parafii i filii w inspekcjach Kościoła luterńskiego w Prusach Wschodnich w latach osiemdziesiątych XVIII w.

Inspekcja	Odsetek			Przeciętna liczba filii na parafię
	Parafii	Filii	Razem	
1	2	3	4	5
Staromiejska	88,9	11,1	100,0	0,13
Zamkowa	100,0	–	100,0	–
Razem Królewiec	94,1	5,9	100,0	0,06
Węgorzewo [Angerburg]	92,9	7,1	100,0	0,08
Bartoszyce [Bartenstein]	91,7	8,3	100,0	0,09
Frydląd [Friedland]	72,7	27,3	100,0	0,38
Świętomiejsce [Heiligenbeil]	86,7	13,3	100,0	0,15
Pisz [Johannisburg]	100,0	–	100,0	–
[Kreuzburg]	100,0	–	100,0	–
Ełk [Lyck]	100,0	–	100,0	–
Nordenbork-Gierdawy [Nordenburg-Gerdauen]	100,0	–	100,0	–
Piasty Wlk. [Gr. Peisten]	80,0	20,0	100,0	0,25
Kętrzyn [Rastenburg]	91,4	8,6	100,0	0,09
Razem Natangia	92,0	8,0	100,0	0,09
Kwidzyn (Marienwerder)	63,6	36,4	100,0	0,57
Nidzica [Neidenburg]	60,0	40,0	100,0	0,67
Szczytno [Ortelsburg]	100,0	–	100,0	–
Pasłęk [Preuß.Holland]	67,6	32,4	100,0	0,48

¹² W wykazie świątyń z około 1785 r. umieszczonym w *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes* (hrsg. von H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Lieferung 2, Wiesbaden 1970) Szczytno nie tworzy inspekcji, lecz należy do okręgu Nidzicy.

1	2	3	4	5
Zalewo [Saalfeld]	66,7	33,3	100,0	0,50
Razem Prusy Górne	65,3	34,7	100,0	0,53
Rybaki [Fischhausen]	87,5	12,5	100,0	0,14
Gąbin [Gumbinnen]	92,3	7,7	100,0	0,08
Wystruć [Insterburg]	100,0	–	100,0	–
Kłajpeda (Memel)	90,0	10,0	100,0	0,11
Labiawa [Labiau]	100,0	–	100,0	–
Ragneta [Ragnit]	100,0	–	100,0	–
[Schaacken]	91,7	8,3	100,0	0,09
Tapiawa [Tapiau]	100,0	–	100,0	–
Tylża (Tilsit)	91,7	8,3	100,0	0,09
Welawa [Welau]	89,5	10,5	100,0	0,12
Razem Sambia	94,1	5,9	100,0	0,06
Ogółem Prusy Wsch.	84,3	13,7	100,0	0,19

Nasylenie kościołami filialnymi w poszczególnych inspekcjach było różne. Największy ich odsetek był w okręgach wchodzących w skład prowincji Prus Górnych¹³. W inspekcji Nidzica [Neidenburg] wynosił 40%, zaś w kwidzyńskiej przekraczał 36%. Niewiele mniejszy procent kościołów filialnych w stosunku do parafialnych był w inspekcjach Zalewo [Saalfeld] (33,3%) i Pasłęk [Preußich Holland] (32,4%). W inspekcjach należących do pozostałych prowincji odsetki filii nie przekraczały już tych z terenu Prus Górnych. Jedynie w inspekcji Frydland [Friedland] w Natangii przedstawiany tu współczynnik był porównywalny, choć wynosił mniej niż w okręgach Prus Górnych, bo 27,3%. O ile jednak we Frydlandzie co czwarta parafia miała filię, o tyle w inspekcjach Nidzica [Neidenburg], Kwidzyn [Marienwerder], Zalewo [Saalfeld] i Pasłęk [Preußiche Holland] co druga. W dziesięciu inspekcjach kościoły filialne wcale nie występowały (37,0%), a w ośmiu ich odsetek nie przekraczał 10% (29,6%). Można przyjąć, że duchowni w co piątej parafii Prus Wschodnich obsługiwali również drugi filialny kościół.

Rozpatrując organizację terytorialną Kościoła luterańskiego w Prusach Wschodnich wypada zwrócić uwagę na rozmieszczenie świątyń w miastach

¹³ Na znaczną liczbę filii w Prusach Górnych w czasach Fryderyka Wielkiego zwrócił już uwagę H. Notbohm (dz. cyt., s. 113).

i we wsiach. Problem ten w odniesieniu do poszczególnych prowincji kościelnych obrazuje tabela 4.

Tab. 4. Świątynie w miastach i na wsi w prowincjach Kościoła luterańskiego w Prusach Wschodnich około 1789 r.

Prowincja	Typ świątyni	Świątynie					
		w mieście		na wsi		razem	
		L	%	L	%	L	%
Królewiec	parafie	14	87,5	2	12,5	16	100,0
	parafie i filie	14	82,4	3	17,6	17	100,0
Natangia	parafie	24	19,0	102	81,0	126	100,0
	parafie i filie	26	19,0	111	81,0	137	100,0
Prusy Górne	parafie	14	17,3	67	82,7	81	100,0
	parafie i filie	14	11,3	110	88,7	124	100,0
Sambia	parafie	17	15,3	94	84,7	111	100,0
	parafie i filie	18	15,3	100	84,7	118	100,0
Ogółem	parafie	69	20,7	265	79,3	334	100,0
	parafie i filie	72	18,2	324	81,8	396	100,0

Najwięcej kościołów w mieście znajdowało się, co jest zrozumiałe, w prowincji królewieckiej. Obejmowała ona bowiem głównie właśnie stolicę Prus Wschodnich, w której było, według wykazu Borowskiego, 14 świątyni. W pozostałych prowincjach świątynie w miastach stanowiły od 11 do 19% ogółu obiektów sakralnych. Przeciętna dla całych Prus Wschodnich wyniosła nieco ponad 18% dla ogółu świątyni i niemal 21% dla parafii. Porównajmy tę liczbę do odsetka kościołów w miastach w katolickich diecezjach Prus Królewskich – chełmińskiej, warmińskiej oraz w archidiecezjach pomorskiej diecezji włocławskiej i archidiecezji kamieńskiej archidiecezji gnieźnieńskiej około 1772 r.¹⁴ W diecezji chełmińskiej odsetek świątyni zlokalizowanych w miastach wyniósł 17,6%, ale już na Warmii wzrósł do 32,8%¹⁵. W archidiecezji pomorskiej kościoły w miastach stanowiły 15,6%¹⁶, zaś w archidiecezji kamieńskiej (obejmującym jednak również częściowo tereny nie wchodzą-

¹⁴ Obliczeń dokonano na podstawie opracowania S. Litaka, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku* (Lublin 1996).

¹⁵ Tamże, s. 69.

¹⁶ Tamże, s. 337-342; por. też: T. N o w i c k i, *Liczba i sieć świątyni w archidiecezji pomorskiej w latach 1583-1781*, „Studia Pelplińskie” 28(1999), s. 189.

ce w skład Prus Królewskich) 21,7%¹⁷. Przyjąć zatem można, że w polskiej części Prus około 20% świątyń było zlokalizowanych w miastach, co jest wynikiem porównywalnym dla świątyń luterańskich z Prus Wschodnich.

Porównajmy jeszcze oddzielnie lokalizację parafii i filii w miastach i na wsi. Dla całego badanego terenu kościoły parafialne w miastach stanowiły 95,8%, a filie tylko 4,2%. Nieco więcej było tych ostatnich we wsiach. Tu odsetek świątyń w randze filii wzrósł do niemal 18%¹⁸. Mamy jednak świadomość, że wykaz biskupa Borowskiego może nie obejmować wszystkich obiektów sakralnych, zwłaszcza kaplic publicznych czy kościołów szpitalnych. Zatem odsetek filii, szczególnie w miastach, mógł być faktycznie większy.

II. PATRONAT ŚWIĄTYŃ

Kolejne zagadnienie, które chcielibyśmy poruszyć, dotyczy patronatu nad kościołami luterańskimi w Prusach Wschodnich. W dziele L. E. Borowskiego mamy wyczerpujące informacje na ten temat. W odniesieniu do każdej świątyni autor podał jej kolatora. Kolejna tabela przedstawia właśnie rodzaj patronatu według kościelnego podziału administracyjnego Prus Wschodnich.

Tab. 5. Rodzaj patronatu według luterańskich inspekcji w Prusach Wschodnich w latach osiemdziesiątych XVIII w.

Prowincja		Rodzaj patronatu				Razem
		królewski	szlachecki	miejski	szpitalny	
Królewiec	L	8	–	9	–	17
	%	47,1	–	52,9	–	100,0
Natangia	L	78	56	1	2	137
	%	56,9	40,9	0,7	1,5	100,0
Prusy Górne	L	52	72	–	–	124
	%	41,9	58,1	–	–	100,0
Sambia	L	106	12	–	–	118
	%	89,8	10,2	–	–	100,0
Ogółem Prusy Wsch.	L	244	140	10	2	396
	%	61,6	35,4	2,5	0,5	100,0

¹⁷ L i t a k, dz. cyt., s. 180-185.

¹⁸ Porównując te dane do miejskich kościołów katolickich z diecezji chełmińskiej, warmińskiej, archidiecezji pomorskiej i kamieńskiego zauważamy, że filie stanowiły tam aż 48% świątyń. Natomiast filie wiejskie obejmowały ponad 55% ogółu kościołów i kaplic zlokalizowanych na wsi. Por. L i t a k, dz. cyt., s. 157-166, 180-185, 337-342, 409-415.

Z tabeli wynika, że w Prusach Wschodnich przeważała własność królewska, a co za tym idzie, patronat nad niemal dwiema trzecimi świątyń odnotowanych w wykazie Borowskiego należał do króla pruskiego¹⁹. Odsetek wszakże kościołów kolacji królewskiej był różny i zależał od prowincji. Największy procent był w północnej części badanego terenu, a mianowicie w prowincji sambijskiej. W tej części Prus prawie 90% kościołów i filii było właśnie patronatu królewskiego. W pozostałych prowincjach przewaga ta nie była już tak znaczna (Natangia) lub przeważał tam patronat szlachecki (Prusy Górne) czy miejski (Królewiec). Zwraca uwagę pewna prawidłowość. Im bardziej na zachód, tym większy udział szlachty w patronacie nad kościołami. Być może jest to związane z czasami podbojów krzyżackich. Własność szlachecka miała przewagę na terenach podbitych wcześniej. Więcej dóbr królewskich leżało zaś w tej części Prus Wschodnich, która była zasiedlana później. Niemały wpływ na takie rozmieszczenie miejscowości z kościołami miało też zapewne przejęcie przez władcę dóbr biskupich w dobie reformacji, ale podobnie duży udział własności królewskiej zaobserwować można w polskiej części Prus. W archidiakonacie pomorskim odsetek świątyń parafialnych będących pod patronatem królewskim wynosił w 2. poł. XVIII w. 48%, zaś w diecezji chełmińskiej aż 50%, a pamiętać należy, że spora jednak część ogółu kościołów katolickich była również patronatu duchownego, nie spotykanego na gruncie protestanckim²⁰.

Porównajmy jeszcze zaprezentowane wyniki odnoszące się do lat osiemdziesiątych XVIII w. z danymi o 100 lat wcześniejszymi. Jak podaje W. Hubatsch²¹, w 1686 r. w Prusach Królewskich na 382 kościoły książę-elektor sprawował patronat nad 278 świątyniami, co stanowiło 72,8%. Do szlachty należało 99 miejscowości, a zatem posiadała ona kolację nad 25,9% wszystkich obiektów sakralnych. Natomiast patronat miejski miał 5 obiektów, czyli 1,3%. Jak widać w ciągu osiemnastego stulecia malał odsetek kościołów patronatu królewskiego, a wzrastał za to szlacheckiego i miejskiego.

Zastanówmy się jeszcze, czy, biorąc pod uwagę oddzielnie kościoły parafialne i filialne wyżej przedstawione procenty zmieniały się? Problem ten obrazuje tabela 6.

¹⁹ Zob. zestawienia u L. E. Borowskiego: dla prowincji królewieckiej – s. 195, dla Sambii – s. 200; dla Natangii – s. 206, dla Prus Górnych – s. 211 i dla całych Prus Wschodnich – s. 211. Por. też: N o t b o h m, dz. cyt., s. 113-114.

²⁰ L i t a k, dz. cyt., s. 80, 337-342; N o w i c k i, dz. cyt., s. 186-187.

²¹ H u b a t s c h, dz. cyt., s. 404-405.

Tab. 6. Rodzaj patronatu nad kościołami parafialnymi i filialnymi w prowincjach kościelnych Prus Wschodnich w latach osiemdziesiątych XVIII w.

Prowincja	Kościoły parafialne					Kościoły filialne					
	królewski	szlachecki	miejski	szpitalny	Razem	królewski	szlachecki	miejski	szpitalny	Razem	
Królewiec	L	8	–	8	–	16	–	–	1	–	1
	%	50,0	–	50,0	–	100,0	–	–	100,0	–	100,0
Natangia	L	73	50	1	2	126	5	6	–	–	11
	%	57,9	39,7	0,8	1,6	100,0	45,5	54,5	–	–	100,0
Prusy Górne	L	41	40	–	–	81	11	32	–	–	43
	%	50,6	49,4	–	–	100,0	25,6	74,4	–	–	100,0
Sambia	L	101	10	–	–	111	5	2	–	–	7
	%	91,0	9,0	–	–	100,0	71,4	28,6	–	–	100,0
Ogółem	L	223	100	9	2	334	21	40	1	–	62
	%	66,8	29,9	2,7	0,6	100,0	33,9	64,5	1,6	–	100,0

Jak widać, różnice między patronatem nad kościołami parafialnymi i filialnymi były dość znaczne. Na całym terenie Prus Wschodnich dwie trzecie parafii leżały w miejscowościach będących własnością królewską, zaś niemal 30% osad należało do szlachty. Dziesięciokrotnie mniej było świątyń parafialnych patronatu miejskiego (głównie osiem kościołów miejskich Królewca). Wśród filii relacja między świątyniami patronatu królewskiego a szlacheckiego była odwrotna niż wśród parafii. Tu niemal dwie trzecie miejscowości, gdzie znajdowały się świątynie filialne, należało do szlachty, zaś jedna trzecia do króla.

Powyższe zależności w każdej z prowincji były różne. W Królewcu zarówno król jak i miasto mieli patronat nad połową kościołów parafialnych należących do tej prowincji. Natomiast król i szlachta niemal po połowie mieli prawo patronatu nad parafiami w Prusach Górnych. W Natangii szlachta miała kolację w jeszcze 40% parafii, ale już w prowincji sambijskiej udział świątyń parafialnych leżących w miejscowościach szlacheckich zmalał do 10%.

Inaczej było w poszczególnych prowincjach pośród kościołów filialnych. Jak już wspomnieliśmy wyżej, generalnie na całym badanym tu terenie patronat 64,5% filii należał do szlachty. W Prusach Górnych, gdzie było najwięcej

miejsowości szlacheckich, aż 74,4% wszystkich znajdujących się tu świątyń filialnych było patronatu szlacheckiego. Nieco ponad połowę filii w Natangii również posiadała szlachta, w Sambii zaś już tylko niecałe 29%.

Dodajmy jeszcze, dla pełnego zobrazowania problemu, że wśród kościołów, w których patronem był król pruski, parafie stanowiły aż 91,4%, a filie tylko 8,6%. Także nieliczne świątynie patronatu miejskiego, to w 90% parafie. Natomiast w grupie kościołów kolacji szlacheckiej aż 28,6% to filie.

III. LICZBA DUCHOWNYCH

Wykaz Ludwika Ernesta Borowskiego, na którym został oparty niniejszy artykuł, podaje dokładną liczbę duchownych pracujących w poszczególnych parafiach wchodzących w skład organizacji kościelnej Prus Wschodnich w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XVIII w. Przedstawmy zatem teraz ten problem porównując stan liczebny duchowieństwa luterańskiego z lat osiemdziesiątych osiemnastego stulecia ze stanem z roku 1720. Tabela 7 ukazuje ogólną liczbę pastorów w Prusach Wschodnich. W celach porównawczych uwzględniono podział administracyjny z drugiej połowy lat osiemdziesiątych XVIII w. Tabela obejmuje również tylko tych duchownych, którzy pracowali w świątyniach znajdujących się w wykazie Borowskiego.

Tab. 7. Liczba duchownych w prowincjach kościelnych Prus Wschodnich w r. 1720 i 1789

Prowincja	1720		1789	
	L	%	L	%
Królewiec	32	7,8	31	7,5
Natangia	178 ^a	41,9	164	39,8
Prusy Górne	91	22,0	91	22,1
Sambia	120 ^b	28,3	126	30,6
Ogółem	421	100,0	412	100,0

a. brak duchownych z dwóch parafii powstałych po 1720 r.;

b. brak duchownych z pięciu parafii powstałych po 1720 r.

Jak wynika z tabeli, różnice w liczbie duchownych pracujących w kościołach luterańskich około 1720 i 1789 r. nie były znaczące. Zarówno w pierwszym przekroju, jak i w drugim w poszczególnych parafiach wchodzących w 1789 r. w skład istniejących wtedy prowincji pracę duszpasterską prowadziła podobna liczba pastorów. Wydaje się jednak, że ciekawsze będzie zestawienie przeciętnej liczby kleru luterańskiego przypadającego na jedną parafię i na jedną parafię z filią. Kwestię tę w odniesieniu do 1789 r. obrazuje kolejna tabela.

Tab. 8. Przeciętna liczba kleru przypadająca na jedną parafię i jedną parafię i filię w poszczególnych inspekcjach luterańskich w Prusach Wschodnich w 1789 r.

Prowincja	Rok	Liczba			Przeciętnie na	
		parafii	parafii i filii	duchownych	parafię	parafię i filię
Królewiec	1720	16	17	32	2,00	1,88
	1789	16	17	31	1,94	1,82
Natangia	1720	124	135	178	1,43	1,31
	1789	126	137	164	1,30	1,20
Prusy Górne	1720	85	127	91	1,07	0,72
	1789	82	124	91	1,11	0,73
Sambia	1720	106	113	120	1,13	1,06
	1789	111	118	126	1,14	1,07
Ogółem Prusy Wschodnie	1720	331	389	421	1,27	1,08
	1789	334	396	412	1,23	1,04

Porównując przeciętną liczbę kleru przypadającą na jedną parafię i jedną parafię z filią około 1720 i 1789 r. nie zauważamy zbyt dużych różnic. W każdej z prowincji, jak też w całych Prusach Wschodnich wskaźniki określające liczbę duchowieństwa w parafii były zbliżone przez cały XVIII w. Różnice występowały natomiast między poszczególnymi prowincjami. Największa liczba pastorów pracujących w pojedynczej parafii przypadła w prowincji królewieckiej. Tu niemal w każdej parafii pracowało przynajmniej dwóch duchownych²². Jest zrozumiałe, bowiem w jej skład wchodziły przede wszystkim kościoły znajdujące się właśnie w Królewcu. Najmniej kaznodziejów było w Prusach Górnych. Wydaje się, że głównej przyczyny należy szukać

²² Najwięcej było pastorów w farze staromiejskiej i katedrze w Królewcu. Około 1720 i 1789 r. duszpasterstwo prowadziło tam po czterech kaznodziejów (H u b a t s c h, dz. cyt., s. 406; Borowski, s. 195).

w strukturze własności tej prowincji. Przypomnijmy, że ponad połowa znajdujących się tutaj świątyń była patronatu szlacheckiego, z czego znaczną część stanowiły kościoły filialne. Jednak w Natangii, gdzie szlachta miała patronat nad niemal 41% świątyń, przeciętna duchowieństwa na jedną parafię i jedną parafię z filią była dość wysoka, a po prowincji królewieckiej miała ona drugą z kolei wartość.

Porównując powyższe wyniki z danymi uzyskanymi dla katolickiego kleru parafialnego z terenu archidiaconatu pomorskiego z XVIII w., należy stwierdzić, że w parafiach katolickich pracowało więcej duchownych niż w gminach luterańskich Prus Wschodnich. W 1710-1711 r. współczynnik przypadający na jedną parafię w archidiaconacie pomorskim wynosił bowiem 1,11, zaś w 1780-1781 już 1,74. Gdy jednak weźmie się pod uwagę również filie i kaplice publiczne, okaże się, że prezentowane tu współczynniki ulegną wyraźnemu zmniejszeniu: w 1710-1711 do 0,66 a w 1780-1781 do 1,04²³. Widać zatem, że liczba duchowieństwa luterańskiego w latach osiemdziesiątych w Prusach Wschodnich była w przeliczeniu na parafię mniejsza. Po dodaniu świątyń nieparafialnych na jedną świątynię parafialną i filialną przypadało tyle samo pastorów w Prusach Wschodnich, co księży w archidiaconacie pomorskim. Dodajmy jeszcze, że w ciągu XVIII w. liczba pastorów i kaznodziejów luterańskich była bardziej stabilna niż liczba plebanów i wikariuszy katolickich.

Przyjrzyjmy się jeszcze rozmieszczeniu kleru luterańskiego w zależności od położenia parafii w mieście lub na wsi.

Tab. 8. Średnia duchowieństwa luterańskiego przypadająca na jedną parafię w miastach i na wsi w poszczególnych prowincjach kościelnych Prus Wschodnich około 1720 i 1789 r.

Prowincja	1720		1789	
	Miasto	Wieś	Miasto	Wieś
Królewiec	2,14	1,00	2,07	1,00
Natangia	1,88	1,26	2,04	1,13
Prusy Górne	1,64	1,01	1,64	1,01
Sambia	1,59	1,04	1,82	1,01
Ogółem	1,82	1,12	1,91	1,06

²³ T. N o w i c k i, *Duchowieństwo parafialne archidiaconatu pomorskiego w XVIII wieku* (mps pracy doktorskiej w Archiwum Uniwersyteckim KUL, Lublin 2000, s. 92-95).

Analizując tabelę zauważamy, że w kościołach miejskich tak około 1720, jak też 1789 r. było znacznie więcej duchownych niż w parafiach wiejskich. Z reguły niemal we wszystkich ulokowanych na wsi kościołach parafialnych pracę duszpasterską prowadził jeden pastor. Wyjątkiem jest tu Natangia, w której dla parafii wiejskich współczynnik ten w obu przedstawionych przekrojach nieco przekracza przeciętną dla całych Prus Wschodnich. W tym wypadku trudno zgodzić się ze zdaniem H. Notbohma, który uważa, że w wielu świątyniach wiejskich pracowało dwóch kapłanów. Odsetek wiejskich parafii z dwoma duchownymi wynosił bowiem około 1789 r. 5,7% (15 parafii na 265), a w żadnej parafii nie odnotowaliśmy więcej niż dwóch kapłanów. H. Notbohm ma natomiast rację twierdząc, iż w większości parafii miejskich duszpasterstwo prowadzili z reguły dwaj duchowni: pastor i najczęściej diakon lub, w inspekcjach zamieszkałych przez ludność polską albo litewską, kaznodzieja zwany polskim czy też litewskim pastorem („polnischer / lithauischer Pfarrer”)²⁴. Według naszych ustaleń około 1789 roku w miastach kościoły obsługiwane przez więcej niż dwóch kaznodziejów stanowiły 81,2% (56 parafii na 69 ogółem)²⁵.

Porównując te wyniki z badaniami dotyczącymi archidiekanatu pomorskiego stwierdzamy, że w latach 1780-1781 w katolickich parafiach wiejskich pracowało znacznie więcej duchownych niż w luterańskich. Przeciętna dla archidiekanatu pomorskiego wyniosła dla wsi 1,71. Można zatem przyjąć, że odsetek katolickich parafii w Prusach Królewskich, w których duszpasterstwo prowadził więcej niż jeden kapłan, był znacznie wyższy od podobnego dla gmin luterańskich Prus Wschodnich. Natomiast sytuacja w miastach wyglądała podobnie²⁶.

Pomimo że w Prusach Wschodnich 79% stanowiły parafie wiejskie (porównaj tabela 4), jednak pracowało w nich tylko 68% duchownych odnotowanych w wykazie biskupa Borowskiego. Odwrotnie w parafiach miejskich, stanowiących niemal 21% ogółu. Tu zatrudnionych było 32% pastorów. Takich dysproporcji nie odnotowaliśmy w wypadku katolickiego kleru archidiekanatu pomorskiego z 1780-1781 r. W parafiach wiejskich, obejmujących tutaj aż 86% kościołów parafialnych, duszpasterstwo prowadziło 84,5% ogółu duchowieństwa parafialnego²⁷.

²⁴ Dz. cyt., s. 114.

²⁵ Z tego odsetek parafii miejskich obsługiwanych przez dwóch duchownych wyniósł 73,9% (51 świątyń), przez trzech 4,3 (3 świątynie), a przez czterech 2,9% (2 świątynie).

²⁶ N o w i c k i, *Duchowieństwo parafialne*, s. 95-98.

²⁷ Tamże.

Spójrzmy jeszcze na liczebność luterańskiego duchowieństwa w Prusach Wschodnich przez pryzmat patronatu nad świątynią. Zagadnienie to przedstawia tabela 9.

Tab. 9. Liczba duchowieństwa luterańskiego w poszczególnych prowincjach kościelnych Prus Wschodnich około 1789 r. a rodzaj patronatu

Patronat	Prowincja								Razem Prusy Wschodnie	
	Królewiec		Natangia		Prusy Górne		Sambia			
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
królewski	13	41,9	108	65,9	51	56,0	116	92,1	288	69,9
szlachecki	–	–	53	32,3	40	44,0	10	7,9	103	25,0
miejski	18	58,1	1	0,6	–	–	–	–	19	4,6
szpitalny	–	–	2	1,2	–	–	–	–	2	0,5
Ogółem	31	100,0	164	100,0	91	100,0	126	100,0	412	100,0

Niemal 70% duchownych luterańskich obsługiwało parafie patronatu królewskiego, które stanowiły niemal 67% ogółu parafii (zob. tab. 6). 25% pastorów pracowało w świątyniach kolacji szlacheckiej, obejmujących niecałe 30% kościołów parafialnych. Najkorzystniej porównanie tych dwóch odsetków wypadło dla parafii, nad którymi patronat miał Królewiec. Tutaj 4,6% ogółu duchowieństwa prowadziło duszpasterstwo w 2,7% ogółu parafii.

Powstaje zatem pytanie o przeciętną liczebność kleru w parafiach o różnym patronacie. Kwestie te obrazuje kolejna tabela.

Tab. 10. Przeciętna duchowieństwa luterańskiego przypadająca na jedną parafię w poszczególnych prowincjach kościelnych Prus Wschodnich około 1789 r. według prawa patronatu

Prowincja	Rodzaj patronatu			
	królewski	szlachecki	miejski	szpitalny
Królewiec	1,63	–	2,25	–
Natangia	1,48	1,06	1,00	1,00
Prusy Górne	1,24	1,00	–	–
Sambia	1,15	1,00	–	–
Ogółem	1,29	1,03	2,11	1,00

Najwyższy wskaźnik uzyskały kościoły parafialne patronatu miejskiego. Przeciętnie w każdym było dwóch duchownych. Co czwarta parafia będąca w miejscowości należącej do króla pruskiego również miała dwóch pastorów. Natomiast kościoły parafialne kolacji szlacheckiej w przeważającej masie obsługiwał jeden kapłan. Jedynie w Natangii w trzech szlacheckich parafiach ulokowanych w miastach było dwóch duchownych²⁸. Także w każdej z dwóch wiejskich parafii należących do Wielkiego Królewskiego Szpitala w Królewcu pracowało po jednym kaznodziei²⁹.

*

Podsumujmy dotychczasowe ustalenia. Zmiany w organizacji terytorialnej Kościoła luterańskiego w Prusach Książęcych (zwanych później Wschodnimi) dokonywały się przez cały wiek XVIII, ale największe nastąpiły w latach siedemdziesiątych. Ostatecznie w drugiej połowie lat osiemdziesiątych luterańska struktura kościelna Prus Wschodnich oparta była na czterech prowincjach podzielonych na 27 mniejszych okręgów zwanych inspekcjami. Wykaz biskupa Ludwika Ernesta Borowskiego objął 334 kościoły parafialne i 62 filie.

Najwięcej świątyń było w prowincji Natangia (niemal 35% wszystkich pruskich kościołów), ale filie najliczniej występowały w prowincji Prus Górnych. Stanowiły tam one około 33% wszystkich odnotowanych świątyń. W pozostałych prowincjach (tzn. królewieckiej, sambijskiej i natangijskiej) odsetek kościołów filialnych nie przekraczał 10%. W ogóle filie odnotowaliśmy w 63% inspekcji. Natomiast przeciętna liczba parafii i filii w inspekcji wynosiła 15. Największe jednak okręgi były w Prusach Górnych, gdzie przeciętnie tworzyło je 25 świątyń.

Kościoły miejskie stanowiły na całym badanym terenie około 18%. Najwięcej było ich oczywiście w prowincji Miasta Stołecznego Królewca (ponad 80%), w pozostałych trzech prowincjach miejskie świątynie obejmowały od 11 do 19% ogółu obiektów sakralnych ujętych w wykazie Borowskiego. W miastach były to przede wszystkim parafie. Odsetek kościołów filialnych stanowił tylko 4,2%. Wśród świątyń wiejskich filie stanowiły już niemal 18%.

²⁸ Gierdawa (Borowski, s. 204), Kryłowo (tamże, s. 204) i Górowo (tamże, s. 202).

²⁹ Lichtenhagen i Seligenfeldt w Natangii (tamże, s. 201).

W Prusach Wschodnich spotykamy cztery rodzaje patronatu: królewski, szlachecki, miejski (miasto Królewiec) i szpitalny (Wielkiego Szpitala w Królewcu). Dwie trzecie świątyń były kolacji królewskiej, ale w ciągu XVIII w. odsetek ten malał. Najwięcej kościołów królewskich było w prowincji sambijskiej (niemal 90% ogółu), w pozostałych przewaga ta nie była już tak znaczna (Natangia) lub przeważał patronat szlachecki (Prusy Górne) bądź miejski (Królewiec). Wyraźne różnice występowały między parafiami i filiami. Wśród kościołów parafialnych dominującą rolę odgrywały świątynie kolacji królewskiej, wśród filii zaś szlacheckiej. Zresztą filie w miejscowościach należących do króla obejmowały tylko 8,6% świątyń, a wśród wsi i miast szlacheckich ich odsetek wzrósł do 28,6%.

Okolo 1789 r. pracowało w parafiach wchodzących w skład prowincji kościelnych Prus Wschodnich 412 duchownych luterańskich (najwięcej w Natangii 40%, mimo że tamtejsze świątynie stanowiły niecałe 35% ogółu kościołów). Na jedną parafię przypadało przeciętnie 1,23 duchownego, a biorąc pod uwagę również filie – 1,04. Zauważyć należy, że mniej więcej podobne wskaźniki były w 1720 r. Istniały natomiast duże dysproporcje między parafiami w miastach i parafiami na wsi, i to zarówno w 1720, jak i okolo 1789 r. Wśród parafii miejskich te, w których duszpasterstwo prowadziło przynajmniej dwóch kapłanów, stanowiły ponad 81%. Podobny wskaźnik wśród wiejskich wyniósł tylko 5,7%. Różnice w liczebności duchowieństwa związane były także z rodzajem patronatu nad kościołem. Pomimo że parafie kolacji królewskiej obejmowały 67% ogółu, to pracowało w nich 70% duchownych. Odwrotnie było w wypadku parafii szlacheckich stanowiących 30% świątyń. Obsługiwało je 25% duchownych. Najwięcej jednak pastorów odnotowaliśmy w parafiach patronatu miejskiego. Przeciętnie w każdej było przynajmniej dwóch duchownych. Co trzecia parafia kolacji królewskiej (głównie w miastach) również obsługiwana była przez dwóch kaznodziejów. Kolatorzy szlacheccy z reguły powoływali do swych parafii jednego duchownego. Podobnie było w dwóch parafiach patronatu szpitalnego.

Reasumując zaznaczmy, że niniejszy artykuł, prezentujący tylko niektóre zagadnienia dotyczące Kościoła luterańskiego w Prusach Wschodnich, ma charakter źródłowy i przedstawia przede wszystkim pewien statyczny obraz z drugiej połowy lat osiemdziesiątych XVIII w. Przedstawione tu problemy powinny być natomiast punktem wyjścia do dalszych badań dotyczących całości życia kościelnego.

LITERATURA

ŹRÓDŁA

- B o r o w s k i L. E., Neue Preußische Kirchenregistratur, die neuern Verordnungen und Einrichtungen Kirchen- und Schulsachen im Königreiche Preußen enthaltend. Nebst einigen zur Kirchengeschichte Preußens gehörigen Aufsätzen, Königsberg 1789.
- A r n o l d t s D. H., [...] kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherische Kirche in Ostpreußen gestandenen Predigern, Königsberg 1777.
- H u b a t s c h W., Geschichte der evangelischen Kirchen Ostpreußen, Göttingen 1968, Bd. 3: Dokumente, s. 403-416.

OPRACOWANIA

- Administrativ-statistischer Atlas vom preußischen Staate, hrsg. von W. Scharfe, Berlin 1990, s. 119.
- Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 3, Leipzig 1876, s. 177-178.
- Encyklopedia Powszechna S. Orgelbranda, t. 4, Warszawa 1860, s. 114-115.
- Die Enzyklopedie in vierundzwanzig Bänden, Bd. XII, Leipzig-Manheim 1997.
- Historia Pomorza, red. G. Labuda, t. II, cz. 2, Poznań 1984.
- Die kirchliche Organisation um 1785, w: Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes, hrsg. von H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Wiesbaden 1970, Lieferung 2.
- L i t a k S., Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku, Lublin 1996.
- Neue Deutsche Biographie, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. II, Berlin 1953, s. 473.
- N o t b o h m H., Das evangelische Kirchen- und Schulwesen in Ostpreußen während der Regierung Friedrich des Großen, Heidelberg [1952].
- N o w i c k i T., Duchowieństwo parafialne archidiakonatu pomorskiego w XVIII wieku [mps pracy doktorskiej w Archiwum KUL, Lublin 2000.
- N o w i c k i T., Liczba i sieć świątyń w archidiakonacie pomorskim w latach 1583-1781, „Studia Pelplińskie” 28(1999), s. 171-196.
- Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, t. IX, Warszawa 1893, s. 198-199.

REMARKS ON THE ORGANIZATION OF THE LUTHERAN CHURCH
IN EAST PRUSSIA IN THE EIGHTIES OF THE 18th CENTURY

S u m m a r y

The article presented above is concerned with a few aspects of the work of the Lutheran Church in East Prussia. It is first of all based on Ludwik Ernest Borowski's work *Neue Preußische Kirchenregistratur, die neuern Verordnungen und Einrichtungen Kirchen- und Schulsachen im Königreiche Preußen enthaltend. Nebst einigen zur kirchengeschichte Preußen gehörigen Aufsätzen*. The author also uses earlier sources, like the list of churches of 1720 included in Walter Hubatsch's three-volume work concerned with history of the Lutheran Church in East Prussia and Daniel Arnoldts' presbyterology published in 1777. In the present article the problems are discussed of territorial organization of the Lutheran Church structures in East Prussia. These problems especially include the issue of the number of parish churches and succursal ones in particular Lutheran provinces and inspections, the proportions between the number of parishes and the number of succursals, their localization in towns and in the country. Other questions touched upon in the article are concerned with the kind of the right of patronage over the churches mentioned by Borowski and with the number of clergymen involved in pastoral work in those churches.

The presented studies show that in East Prussia Borowski noted down 334 parishes and 62 succursals. The former ones constituted over 84% of all the Lutheran churches. The percentage of churches localized in towns was 18%. The Prussian king had patronage over nearly 2/3 of all the mentioned churches. The percentage of the churches of noblemen's collation was about 35, and towns' was 2.5. Two country parishes were under the patronage of the Grand Royal Hospital in Königsberg. In the studied period 412 clergymen worked in Lutheran churches in East Prussia. Taking into consideration both parish churches and succursals, there could be one pastor for each church, but on the average more of them worked in town parishes than in country ones.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: Prusy Wschodnie, Prusy Książęce, Kościół luterański, luteranie, organizacja terytorialna, patronat, liczba duchownych, Ludwik Ernest Borowski, wiek XVIII.

Key words: East Prussia, Prince's Prussia; Lutheran Church, Lutherans, territorial organization, patronage, number of pastors; Ludwik Ernest Borowski; 18th century.